

Saarlaste jaagupilaupäeva ülestõus 1343. aastal

Enn Tarvel

Artur Vassar kirjutas 1956. aastal artikli “Miks Eesti talurahvasõda 1343. aastal puhkes teatud tähtpäevadel?”¹. Seal ta väidab, et eestlased valisid talupoegadele arusaadavaid tähtpäevi. Põhja-Eestis, kus teoorjuslik mõisamajandus oli rohkem arenenud, tahtsid talupojad vabaneda enne välitööde uue järgu algust. Saaremaa talupojad töötasid oma põllul ning kevadine ülestõus neid ei haaranud; nad läksid liikvele, kui hakati lõikama nende vaeva vilja, enne maksutähtpäeva, s. t. rukkikümnise lõikamist jaagupipäeval 25. juulil. Ta lükkas otsustavalt tagasi Juhan Luiga “ebaajaloolise käsitluse”, et Jüriöö ülestõusu nurjumise tähtsaim põhjus oli see, et Harjumaal oli ordu provokatsiooni tõttu ülestõus alanud 8 päeva varem.²

Kasutatavad kroonikad dateerivad saarlaste ülestõusu alguse üksmeelselt. Bartholomäus Hoeneke Liivimaa nooremas riimkroonikas “*am avende S. Jacobi*”, Wartberge Hermanni kroonikas “*in vigilia beati Jacobi*” ja Balthasar Russowi kroonikas “*in demsülüigen Sommer vp Jacobi*”.³ Kahel esimesel juhul tähendab see “püha (või õndsas) Jakobi eelpäeval”, eesti keeles oleks see loomulikult viisil “jaagupilaupäeval” (analoogiliselt jaa-

nilaupäevale, jaanipäevaelsele päevale, või jõululaupäevale). Nii ladina “*vigilia*” kui ka “*avent*” tähendavad keskalamsaksakeelses tõlkes mingi pühaku päeva eelset päeva. Russowi väljendit võiks tõlkida “selsamal suvel jaagupi ajal”.

Liivimaa noorema riimkroonika ja Jüriöö ülestõusu uurija prof. Sulev Vahtre on väitnud, et Wartberge Hermann on oma 14. sajandi teisest poolest pärinevas kroonikas nooremat riimkroonikat kasutanud,⁴ seda on teinud ka Balthasar Russow.⁵ See tähendab, et kogu informatsioon saarlaste ülestõusu algamise aja kohta pärineb ühest allikast, Liivimaa nooremast riimkroonikast, mis on sündmuste kaasaegne. Russow on ilmselt omaalgatuslikult kuupäeva täiendanud või mugandanud, pidades endastmõistetavaks, et jaagupipäev on suvel.

Jüriöö ülestõusu algus ja käik on Hoeneke kroonikas üpriski hästi kirja pandud. “Aastal 1343 Püha Jüri ööl sündis suur mõrtsukatöö Harjus...” Siin on mõeldud just ööd, pimedat aega, sest pealehakkamise märgiks pidi süüdatama ühel kõrgendikul maja põlema. Ometi oli ilmselt tegemist jüripäevaelse päevaga (õhtuga), nii on õigus ka Wartbergel, kui ta

¹ Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 1956, nr. 1, lk. 75–79.

² Sealsamas, lk. 75; vrd. J. Luiga. Eesti vabadusvõitlus 1343–1345. Harju mäss. Tallinn, 1924 (muutmata kordustrükk 2003), lk. 101 jj.

³ Bartholomäus Hoeneke. Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). Tallinn, 1960, lk. 88, 106, 122.

⁴ Sealsamas, lk. 21 jj.

⁵ P. Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. – Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Band 14. Köln, Weimar, Wien, 1996, lk. 25–28.

⁶ Bartholomäus Hoeneke, lk. 106.

kirjutab “*in profesto S. Georgii*”.⁶ *Profestum* tähendab sama, mis *vigilia*, pühade laupäeva. Kirjeldanud mõne lausega järgnevalt sündmusi Harjus, kirjutab Hoeneke: “Mõni päev pärast seda (*in korten dagen darma*) löid läänelased ka kõik sakslased surnuks, keda nad seal leidsid, nii nagu Harjus oli sündinud, läksid ja piirasid Haapsalu sisse ja tegid Läänemaal külmaks 1800 inimest, noori ja vanu.”⁷ Haapsalu sündmused järgnesid niisiis kohe, mõni päev pärast Harjumaa vastuhakku.

Olles jutustanud Paide mõrvast (4. mail), lahingutest Kanaveres ja Tallinna all (11. ja 14. mail), Rootsi vägede saabumisest (18. ja 19. mail), Pihkva vägede sissetungist Tartu piiskopkonda (26. mail), pöördub Hoeneke Saaremaa asjade juurde: “Jaagupilaupäeval samal 1343. aastal löid saarlased maha kõik sakslased, noored ja vanad, nii nagu see Harjus oli sündinud, uputasid preestrid merre ning läksid samal päeval Põide linnuse alla, mille all nad olid kaheksa päeva, sest nad teadsid hästi, et linnust ei võidud piiramisest vabastada.”⁸

Wartberge Hermann jutustab samadest asjadest: “Samal aastal Saaremaa piiskopkonna vastristitud jaagupilaupäeval, salanud ära usu, piirasid piiskopi koos tema vaimulikukonna ja muude usklikega sisse Haapsalu linnuses. Ka Põide linnuse Saaremaal piirasid nad samuti sisse, kui see oli läbirääkimiste põhjal üle antud, jättes inimesed puutumata ja vara alles, siis nimetatud vastristitud, olles oma foogti, nimelt vend Arnoldi ja preestri vend Joannese koos mõnede teiste orduvendade ja teenijatega kividega surnuks visanud ning ka mõned kihelkonnavaimulikud ja teised ilmikpreestrid merre uputanud, võtsid elu väga paljudelt vasallidelt ja mõlemast soost kristlastelt.”⁹ Siin on vastuhakkamine Haapsalus dateeritud selgesti jaagupilaupäevaga

ning Põide sündmustest, kuigi see pole sõnaselgesti öeldud, jääb mulje, et need olid samal ajal kui Haapsalus.

Eesti 1343.–1345. aasta sündmuste oluline allikas on Marburgi Wigandi, Saksa Ordu heeroldi 14. sajandi lõpust pärinev riimkroonika, millest on olemas ainult lühendatud ladinakeelne tõlge.¹⁰ See on iseseisev allikas, kus Sulev Vahtre väitel ei ole kasutatud Liivimaa nooremat riimkroonikat. Wigand ei dateeri kuupäevaliselt harjulaste ega saarlaste ülestõusu algust. Ta ütleb ainult, et 1343. aastal eestlased, harjulased, saarlased tõusid üles ja läkitasid saatkonna Taani kuninga juurde vasallide ülekohtu peale kaebama, ning teises tekstikohas, et nimetatud eestlased, harjulased jne. piirasid Tallinna linna sisse.¹¹ Varsti järgneb tekstis tähelepanuväärne lõik: “Aastal 1343 võttis meister Borgardus de Drelegen koos omadega ette hävitada harjulased ning saatis Luterus Stecke, Järva foogti Paide konvendist nende vastu ka muude ordu asjade pärast; seesama meister teatas meistrile Luterile Preisimaal, kuidas nimetatud eestlased, harjulased, saarlased, usu tagakiusajad, tahtsid kogu Liivimaa ära laastada, kuidas nad olid juba tapnud rüütleid jne. ja kõiki, kes neile vastu juhtunud; ja tahtsid üksnes kallale tungida kõigile kristlastele nende poolt määratud päeval (*ad diem statutam per eos*); kuid jumala halastuse läbi sai see ära hoitud. Saarlased tulid nimelt 8 päeva enne päeva kokku ega viinud täide plaani, nii nagu harjulased olid kavatsenud (*Osilienses enim 8 diebus ante diem convenerant et non perfecerunt propositum, sicuti Hargenses premeditabantur*).”¹²

Wartbergest jääb mulje, et Haapsalu ja Põide sündmused on samaaegsed. Ja Hoeneke järgi läks Haapsalu all lahti mõni päev pärast jüripäeva. Selle põhjal sõندان lubada endale esitada oletuse, et mitte saarlased

⁷ Sealsamas, lk. 78.

⁸ Sealsamas, lk. 88.

⁹ Sealsamas, lk. 106.

¹⁰ Sealsamas, lk. 30–33; S. Vahtre. Die Darstellung des Estenaufstandes 1343 bis 1345 in Deutschordenschroniken – Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag. Hg. B. Jähnig, K. Militzer. Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Band 12. Münster, 2004, lk. 58 jj.

¹¹ Bartholomäus Hoeneke, lk. 130 jj.

¹² Sealsamas, lk. 132 jj.

ei alustanud kaheksa päeva enneaegu, vaid hoopis harjulased. Et Wigand (või tema tõlkija) on, paraku, hõimu nime selles kohas ära vahetanud. Oletan, et saarlased ja läänlased alustasid kaheksa päeva pärast jüriööd, nimelt jaagupilaupäeval, 30. aprillil. Pidagem silmas, et 23. aprillist 30. aprillini on täpselt 8 päeva.

Asi on selles, et ka 1. mail on jaagupipäev, mitte ükspäinis suvel, 25. juulil. On hulk pühakuid, pühased Jakobeid oma nimepäevadega. *Bibliotheca sanctorum* loetleb neid 49.¹³ Üks neist on suurem Jakob, apostel *Jacobus Maior* (tähtpäev 25. juulil), üks Jeesuse jüngeritest, kalamees Sebedeuse poeg, evangelist Johannese vend. Teine on väiksem Jakob, apostel *Jacobus Minor* (tähtpäev 1. mail), Alfeuse poeg. Suuremaks ja väiksemaks nimetatakse neid ainult kahe samanimelise apostli eristamiseks. 1. mail on veel vähemalt kuuel pühakul tähtpäev, tuntumad on Philippus ja Walburga. Kirikukalendris on 1. mai dateerimisel kasutatud "*in die apostolorum Philippi et Iacobi*" või "*in festo beatorum Philippi et Iacobi apostolorum*" vms., s. t. viilepi- ja jaagupipäeval. Viilep on sellel kuupäeval jaagupi kõrval esikohal. 6. sajandist peale, kui Roomas pühitseti Viilepile ja väiksemale Jaagupile ühine kirik, kasutavad nad ühist tähtpäeva. Tallinna raad on oma ürikus 1365. aastast dateerinud 30. aprilli "*in vigilia bb. Philippi et Iacobi, apostolorum gloriosorum*".¹⁴ Ometi mitme eri jaagupipäeva olemasolu kalendris Liivimaal teadvustati. Volmari maapäeva otsuses 30. märtsist 1491. aastast on kasutatud väljendit "...so he ock verramt hefft up thokamende Jacobi Maioris..." ("... ta [Riia peapiiskop] on ka kindlaks määranud tulevaks suurema jaagupi päevaks...").¹⁵

Ei oska küll seletada, miks Hoeneke kroonikas sellist haruldast dateerimist oleks kasu-

tatud. Samuti on huvitav, miks eestlased oleksid just 30. aprilli ülestõusu alguseks valinud. Selleaegsest eesti rahvakalendrist ei tea me midagi, kõik kogutud materjal pärineb alles 16.–19. sajandist, valdavas osas 19. sajandist, igatahes mitte 14. sajandist. Ainult üks tähelepanek osutab kaudselt 1. maile. Kevadisel jaagupipäeval võis olla seost maksustamisega – seos, mille võimalusele Artur Vassar juhtis tähelepanu 25. juuli puhul. 16. sajandil oli Taani riigis nimelt majandusaasta algus viilepi- ja jaagupipäeval.¹⁶ Pole andmeid, kas see oli nii ka varasematel sajanditel. Seepärast ei ole ka otsest alust väita, et harjulastel Eestimaa hertsogiriigis oli ülestõusu algus ajastatud just riikliku majandusaasta algusele (mil võis olla seost ka talurahva maksustamisega).

Tähelepanu väärib ka Rootsi abivägede saabumise aeg. Väidetakse, et rootslased jäid hiljaks: 18. mail saabus Viiburi foogt ja 19. mail Turu foogt. Operatsioon oli nii hästi kooskõlastatud, et neil kahel saabumisel oli ainult üks päev vahet – 26 ja 27 päeva pärast jüriööd. Rootslased jäid pealahingusse 4–5 päeva hiljaks. Kui ülestõus alanuks jaagupipäeval, kaheksa päeva hiljem, oleksid rootslased aegsasti kohale jõudnud. Hoeneke küll jutustab, et eestlased saatsid saadikud Soome Turu foogti juurde (kes oli keskne võimukandja soomlaste maal) alles mitu päeva pärast 23. aprilli, kui eestlaste suur vägi oli juba Tallinna all. Omamoodi kergemeelne oleks olnud niisugune viivitlev toimimine. Peab ju arvestama sedagi, et rootslastel võttis sõjaväe kogumine ka mõnevõrra aega. Vaevalt linnuste garnisonid nii suured olid, et neist piisanuks Eestisse saatmiseks ja koju jätmiseks. Küllap tuli ka rälssimehi, läänimeestest sõjateenistuslasi kokku kutsuda ja oodata. Rälssimehi oli 14. sajandil igatahes Varsinais-Soomes ja Ahvenamaal, mujal ai-

¹³ *Bibliotheca sanctorum*, vol. V. Roma, 1991, lk. 706, 711; vol. VI. Roma, 1996, lk. 363, 378, 402, 410; Indici. Roma, 1991, lk. 93 jj., 105 jj., 251, 265.

¹⁴ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten, Bd. 2: 1301–1367. Hrsg. F. G. v. Bunge. Reval, 1855, nr. 1013.

¹⁵ Johann Gottfried Arndt. *Der Liefländischen Chronik Erster Theil...* Halle im Magdeburg, 1747, lk. 172.

¹⁶ William Christensen. *Dansk statsforvaltning. I. Det 15. århundrede.* København, 1903, lk. 240 jj. Viite leidmise eest olen tänu võlgu prof. Aleksander Loidile.

nult nime poolest, aga kuigi palju siiski ka Viiburi ümbruses. Viiburi foogti tuli niikuinii teavitada ja lasta valmistuda. Ratsakäskjalgi läks Turust Viiburisse vähemalt nädala. Oleks loomulikum, et eestlased pidasid sõjaliselt ja poliitiliselt nii olulisi välisabi-läbirääkimisi siiski enne ülestõusu algust.

Seda peab rõhutama, et oleks äärmiselt imelik, kui eestlased ei oleks oma suurt ülestõusu, eriti just selle algust, omavahel kooskõlastanud ega ajastanud. Kaks maakonda astuvad välja, aga kolmas vaatab rahulikult pealt ja ootab. Ja see kolmas on just Saaremaa, kes alles mõni inimpõlv tagasi oli sõjaliselt ja poliitiliselt kõige aktiivsem ja kõige vastalisem. Siis kui Harjumaa ja Läänemaa on sõjaliselt puruks lõõdud, millest ometi pidi sõnum Saaremaale jõudma, arvavad saarlased mõne nädala pärast, et peaks õige ka mässama hakkama. Ja sellepärast, et neilt hakatakse rukkikümnist lõikama – nagu nad seda kevadel poleks veel ette teadnud. Selline käsitlus taandab saarlased tõesti mullamuttide tasemele, kes maast ega ilmast aru ei saanud.

Omaette küsimus on, et kui see kõik nii oli, siis miks hakkasid harjulased läänlastest ja saarlastest varem, enne kokkulepitud aega mässama. See küsimus juhatab provokatsiooniteooria juurde, mida on arendanud eriti Juhan Luiga, et Saksa Ordu oli mässu ammu ette valmistanud, üritanud sisse tungida Taani kuninga ja Saare-Lääne piiskopi valdustesse ning provotseerinud mässu algamise ühe nädala kavatsust varem.¹⁷ Provokatsiooniteooriat tuleb tõsiselt arvestada ja analüüsida, mitte lihtsalt pikemata kõrvale lükata.

Sulev Vahtre suhtub eitavalt Luiga arvamistesse, pidamata õigupoolest vajalikuks nendel peatuda, ega pea võimalikuks, et Jüriöö ülestõus olnuks otseselt ordu poolt provotseeritud.¹⁸ Tema seletab Wigandi teadet saarlaste ennatlikust mässu alustamisest

uue ülestõusupuhanguga Harjus. Sellega võrreldes olevat saarlased alustanud 8 päeva varem – asja nii olles pidi harjulaste kavandatud päev olema 1. augustil.¹⁹ See suvine ülestõus, Peetruse ahelate päeval, kevadisest veel laialdasem ja võõrvõimule ohtlikumgi, on tõepoolest vaimukamaid mõttespekulatsioone,²⁰ kuigi see ei suuda kogu sündmuste käiku (näiteks Haapsalu piiramist kevadel ja suvel) ära seletada.²¹

Enn Tarvel

(1932)

Lõpetas 1955 Tartu ülikooli, töötas Ajaloo Instituudis, oli ühtlasi Tallinna tehnikaulikooli majandusajaloo õppejõud. 1993–1997 Stockholmi Ülikooli professor. Ajaloodoktor 1972. aastast, professor 1984. aastast. Kuningliku Gustav Adolphi Akadeemia liige (1994), Läti TA välisliige (1995).

Uurimisteemad Eesti muinasajast kuni lähiajalooni.

¹⁷ J. Luiga, lk. 95–101.

¹⁸ Bartholomäus Hoeneke, lk. 10, 20; S. Vahtre. Jüriöö. Tallinn, 1980, lk. 66.

¹⁹ S. Vahtre. Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas. Tekstikriitiline arutlus. – Akadeemia 1998, nr. 12, lk. 2489 jj.; vt. S. Vahtre, Darstellung, lk. 62, 68.

²⁰ S. Vahtre. Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas, lk. 2491 jj.

²¹ Sealsamas, lk. 2489 jj.